

Het verdeelde Europa

Bourgeoisie, commercieel kapitalisme en
staatsvorming in de vroeg-moderne periode

Inleiding

Indien Europa inderdaad prat zou kunnen gaan op een - in vergelijking met andere werelddelen - unieke historische ontwikkeling, dan is dat niet in de laatste plaats te danken aan de bevoorrechte positie van een bepaalde klasse, de bourgeoisie.¹ Helaas stelt 'de bourgeoisie' de historicus en historiserende socioloog ook voor grote problemen.² Kort na de Tweede Wereldoorlog maakte de historicus J.H. Hexter (1948/1963), gevreesd criticus van veelomvattende verklaringsmodellen, zich vrolijk over de gewoonte van veel van zijn collega's om iedere uiting van 'modern' sociaal gedrag te identificeren met het ontstaan of de opkomst van de bourgeoisie. Voor zover ze zich, uit vrees voor een volgende aanval, niet helemaal van het onderwerp afwendden, hebben de meeste historici zich sedertdien vooral toege-

¹ Een eerdere versie van dit opstel werd op 1 november 1991 in Istanbul gepresenteerd tijdens het colloquium 'The European States and the Ottoman Empire', dat plaatsvond in het kader van het ESF-project 'The Origins of the Modern State in Europe'. De Engelse versie van de tekst verschijnt in de acta van deze bijeenkomst. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt dankzij een beurs van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De tekst heeft zijn definitieve vorm gekregen tijdens een kort verblijf in Parijs dat werd gesubsidieerd door de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales en het Maison de Sciences de l'Homme.

Veel van het empirisch materiaal dat in de tekst is verwerkt, werd onder mijn aandacht gebracht door de leden van de werkgroep 'Power Elites', onder leiding van prof. Wolfgang Reinhard.

Dit artikel is een evident geval van werk-in-uitvoering en ik ben veel dank verschuldigd aan Ronald Asch, Richard Bonney, Robert Descimon, Marjolein 't Hart, Hugo Soly en Wayne te Brake voor hun steun bij deze onderneming en de talrijke suggesties voor verbetering. Sommige van hun opmerkingen waren te fundamenteel om in dit stadium in de tekst te verwerken, hetgeen eens te meer onderstreept dat schrijver dezes volledig verantwoordelijk is voor de inhoud.

² Een recent voorbeeld van de algehele verwarring is Mooers 1991.

legd op het veiliger verzamelen van empirisch materiaal, bij voorbeeld op lokaties waar men ook wel eens een 'burger' tegenkwam, maar het probleem van de definities rustig terzijde kon blijven. Politieke instellingen en stedelijke verhoudingen werden, liefst in combinatie, onder de microscoop gelegd, onder andere in de hoop aldus tot nieuwe inzichten aangaande het raadselachtig fenomeen van de bourgeoisie te komen.

Deze werkwijze, die ongetwijfeld veel vruchtbaarder is dan het simpelweg labelen van bepaalde gedragspatronen, blijkt echter zijn eigen tekorten te hebben. Het is vast en zeker nuttig om te weten dat sedert de zestiende eeuw in de stadsbesturen, dat wil zeggen de burgerlijke elites, van zowel Catalonië (Amelang 1986, 71) als Holland (Prak 1985, 333) - en eigenlijk in geheel Europa - een toenemend aantal juristen te vinden was. Toch zou het rijkelijk voorbarig zijn om uit dergelijke gegevens de conclusie te trekken dat de Europese bourgeoisie dus reeds in die tijd een min of meer homogene klasse geworden was. In de verschillende delen van Europa waren, integendeel, burgerlijke elites onderworpen aan sterk uiteenlopende omstandigheden, die hun karakter en lotgevallen bepaalden. De gedetailleerde empirische onderzoeken, die kenmerkend waren voor de voorbije decennia, lijken helaas niet het geschikte kader te bieden om met die verschillende omstandigheden voldoende rekening te houden. Zo zou een analyse van de pre-industriële bourgeoisie bij voorkeur rekening moeten houden met de ontwikkeling van het kapitalisme en van de staat, ontwikkelingen waarbij juist de bourgeoisie, volgens de gangbare opvattingen, zo sterk betrokken was. Het is echter verre van eenvoudig om die gezichtspunten te verbinden met een strikt lokaal perspectief. Daarom wordt in de volgende bladzijden een benaderingswijze voorgesteld waarmee dit lokale perspectief - de blik van onderop, zagezegd - verbonden kan worden met een meer algemene visie - van bovenaf, om in dezelfde beeldspraak te blijven.

Ook de hier voorgestelde benaderingswijze is niet vrij van problemen, bij voorbeeld wanneer het erop aankomt een centraal begrip als 'kapitalisme' te definiëren. In de recente geschiedschrijving zijn de agrarische (Brenner 1977) en de stedelijke (Braudel 1985) wortels van het kapitalisme uitdrukkelijk tegenover elkaar gesteld. Dit is niet de plaats om dat debat samen te vatten en ik beperk mij daarom tot de vaststelling dat hier de voorkeur is gegeven aan de 'stedelijke' variant. Ik heb mij, met andere woorden, geschaard aan de zijde van

Fernand Braudel, die in de loop van de omvangrijkste beschrijving van het ontstaan van het Europese kapitalisme uit de na-oorlogse periode constateerde, dat 'kapitalisme en steden in beginsel hetzelfde waren in het Westen' (Braudel 1979a, 453). De lezer dient echter te beseffen dat het theoretisch fundament van deze positie niet onomstreden is (Holton 1986). En het is uiteraard van belang om voor ogen te houden dat steden geen uniek Europees fenomeen zijn of waren (vgl. bijv. Connah 1987) en dat het dus nodig zal zijn om een preciezer beeld te krijgen van de rol van de steden in de geschiedenis van Europa en daarmee in wat wel is aan geduid als het 'Europese mirakel'.

Het Europese 'mirakel'

We kunnen ons korte - en vanzelfsprekend onvolledige - overzicht van de literatuur betreffende het Europese 'mirakel' net zo goed meteen beginnen met de bekendste recente stellingname dienaangaande: die van Immanuel Wallerstein, gelanceerd in het eerste deel van *Het Moderne Wereld Systeem* (1974, 15-63). Volgens Wallerstein wordt Europa's opmars naar een hegemoniale positie in het 'moderne wereld-systeem' bovenal verklaard door de afwezigheid van de imperiale staatsvorm. Imperia vormen 'een primitieve vorm van economische overheersing' (ibid., 15), omdat in dit stelsel de elites het economisch surplus met dwangmiddelen van de producenten afnemen, dus langs een in wezen politieke weg. Het unieke van Europa schuilt in de ontdekking van een waarlijk economische manier van surplus-extractie, te weten de markt. Tijdens de Middeleeuwen verhinderde het feodalisme alle effectieve centrumvorming. De handel was geconcentreerd rond twee commerciële netwerken van stadstaten, in Italië en in Vlaanderen en Noord-Duitsland. In de veertiende eeuw had, nog steeds volgens Wallerstein, het feodalisme de grenzen van zijn economische mogelijkheden bereikt en werd het feodale systeem in een langdurige crisis gedompeld. Er ontstonden weer mogelijkheden voor de concentratie van politieke macht, te meer omdat de nieuwe militaire technologie de vorsten voordeel verschafte tegenover de feodale adel. Maar omdat deze ontwikkeling zich min of meer gelijktijdig voltrok in alle delen van de 'volgepakte westelijke rand van Europa' (ibid., 33), ontstonden verschillende rivaliserende centra; geen enkele vorst was in staat om alle anderen

onderwerpen, zodat zij gezamenlijk een labiel evenwicht creëerden tussen hun geconsolideerde staten. In dit staten-systeem vielen de economische en politieke grenzen niet samen, zoals in de keizerrijken elders. Terwijl de regeerders van imperia de economische, commerciële elites beschouwden als een bedreiging voor hun eigen macht, recruteerden de Europese vorsten hen juist als bondgenoten in de strijd tegen de andere vorsten (ibid., 60). En omdat zij hun expansie in Europa zelf geblokkeerd zagen door andere staten, werden de Europese vorsten, aldus Wallerstein, aangemoedigd om de macht van de staat te gebruiken voor de overzeese expansie die Europa's economische hegemonie over de gehele aardbol zou helpen vestigen.

Zonder de redenering van Wallerstein in al zijn aspecten te onderschrijven, hebben andere auteurs zich toch van overeenkomstige argumenten bediend, terwijl ze tegelijkertijd verfijningen hebben toegevoegd. Zo verklaart Wallerstein niet waarom het meervoudige staten-systeem van Europa zich na verloop van tijd niet alsnog ontwikkelde tot een imperiale structuur. E.L. Jones (1987) biedt een geografische verklaring, die in essentie teruggaat op een stelling die de geografen Pounds en Ball in 1964 reeds voorstelden. Cruciaal voor de blijvende staatkundige verdeling van Europa was, zo stellen zij, de verspreiding van vruchtbare gebieden, die van elkaar gescheiden waren door uitgestrekte wouden en woestenijen en door dit isolement konden dienen als basis voor een afzonderlijke dynastie, die een geconsolideerde staat vestigde rondom zo'n centrale regio (Jones 1987, 105). Door de onderlinge competitie die hieruit resulteerde, 'leerden de heersers van de in verhouding kleine Europese staten dat zij, door te voorzien in de diensten van openbare orde en rechtspraak, de meeste en rijkste ingezetenen konden aantrekken en aan zich binden'. Zo 'vermeed Europa de plundermachine' die de economieën van de Oosterse imperia verstikte (ibid., 233).

Ook Michael Mann (1986, hfdst. 15; 1988) ziet in de verscheidenheid van het continent een belangrijk element van de verklaring voor Europa's dominantie. Maar hij beklemtoont tegelijkertijd dat politieke verboddeling op zichzelf niet voldoende was. Immers, de 'meervoudige federatie zonder duidelijke leiding, van dorpen, herengoederen en kleine staten' (Mann 1986, 500) van het Middeleeuwse Europa moest toch ook iets gemeenschappelijks hebben, om gezamenlijk iets te bereiken. Want hoe men het ook beziet, het Europese 'mirakel' was het resultaat van een vorm van gemeenschappelijke inspanning

en niet de triomf van een enkel land. In dat gezamenlijke werd, volgens Mann (1988, 14), voorzien door de christelijke Kerk: 'Tot de dertiende eeuw monopoliseerde die het onderwijs en de geschreven communicatie en verschaftte zij de lingua franca, het Latijn. Zo hadden staatsbureaucratie, feodale landgoederen en handelsassociaties toegang tot algemene kennis via de door de kerk geschapen infrastructuur'.

D.C. North en R.P. Thomas (1973) beschouwen daarentegen de door de staat zelf tot stand gebrachte pacificatie als cruciaal voor de vestiging van eigendomsrechten, die naar hun mening de belangrijkste factor is in de verklaring voor de opkomst van het kapitalisme in Europa. De politieke verbroekeling van het Europese feodalisme werd achterhaald door de verschijning van de kruisboog, de handboog, de piek en het buskruit. Deze nieuwe militaire technologie vereiste grotere organisaties dan die waarin het feodalisme kon voorzien. Het centrum versterkte zich ten opzichte van de periferie. Maar, 'om zich staande te houden moest de staat veel grotere inkomsten zien te realiseren dan beschikbaar waren uit de traditionele feodale bronnen. Handel moest worden aangemoedigd, vergroot, uitgebreid, om belastinginkomsten te genereren' (ibid., 17). Tegelijkertijd 'veroorzaakte de uitbreiding van de handel een toenemende behoefte aan grotere politieke eenheden om eigendomsrechten te definiëren, te beschermen en op te leggen in steeds grotere gebieden (ibid., 94). Aldus werkten, zo menen North en Thomas, kapitalisten en staatsvormers broederlijk samen, tot wederzijds voordeel.

John Hall (1985; 1988) verklaart de bescherming van eigendom en handel door de staat niet zozeer uit de competitie tussen de staten. Volgens Hall was het veeleer een gevolg van het feit dat staatsvorming plaatsvond binnen reeds aanwezige structuren, die in de staatkundige verhoudingen geïntegreerd moesten worden. Feodale edelen en steden hadden in de Middeleeuwen allerlei rechten verworven - de veelgeroemde Europese 'vrijheden' die reeds door Max Weber waren aangewezen als een uniek element in de Europese geschiedenis. Gegeven de competitie tussen de staten was het voordeliger voor de staatsvormende prinsen om met de houders van 'feodale' rechten tot een vergelijk te komen, dan een twee-fronten oorlog - tegen andere vorsten en tegen binnenlandse adel en steden - te moeten voeren. Zo ontstonden de parlementen en andere vertegenwoordigende lichamen, die een effectieve blokkade opwierpen tegen de willekeur die in andere delen van de wereld heerste (Hall 1988, 34-35).

Sociale systemen van staten en kapitalisme

Ook al is er alle aanleiding om onder de indruk te raken van de gedurfde theses die de genoemde auteurs hebben voorgesteld, er valt ook nog wel iets op af te dingen.³ Dat geldt al direct het onderwerp zelf. Alhoewel alle auteurs uit de voorgaande paragraaf Europa's politieke verdeeldheid beschouwen als een belangrijke, misschien zelfs wel de doorslaggevende factor ter verklaring van het Europese 'mirakel', behandelen zij desondanks het continent als één enkele regio. Men ontkomt daardoor maar moeilijk aan de indruk dat kapitalisme en staatsvorming zich min of meer gelijkmatig ontwikkelden in alle uithoeken van Europa.

Het behoeft geen betoog dat zulks nauwelijks het geval was. Men herinnere zich slechts dat de staatkundige integratie van twee belangrijke regio's, te weten Duitsland en Italië, eerst in de tweede helft van de negentiende eeuw plaatsvond, eeuwen nadat dit in Engeland, Portugal of Zweden was gebeurd, om zich van de ongelijkmatigheid der historische ontwikkeling bewust te worden. En Duitsland en Italië waren werkelijk niet de uitzonderingen die de spreekwoordelijke regel moesten bevestigen, want ook de Nederlandse Republiek, een losse federatie van zeven soevereine provincies, werd eerst in de laatste jaren van de achttiende eeuw door een eenheidsstaat afgelost. En de Zwitserse confederatie heeft het tot de huidige dag uitgehouden.

Het kapitalisme was al evenmin evenredig sterk in alle delen van Europa. De geografie van het commercieel kapitalisme laat zich weliswaar veel moeilijker precies bepalen dan die van de staatsvorming, maar we kunnen er toch een indruk van krijgen, bij voorbeeld bij Braudel (1979b; 1985, hfdst. 3). Die heeft immers vastgesteld dat het vroeg-moderne kapitalisme bovenal tot ontwikkeling kwam in twee regio's: Italië en de kuststreek tussen Duinkerken en Danzig. Het economisch zwaartepunt wisselde tussen deze regio's, van Venetië naar Antwerpen, terug naar Genua, vervolgens naar Amsterdam en uiteindelijk, in de achttiende eeuw, naar Londen. Behalve Londen behoorde geen van deze steden tot een territoriale staat in de gebruikelijke zin van het woord. Venetië en Genua waren stadstaten. Antwerpen behoorde, tijdens de grootste bloei in de tweede helft van de zestiende eeuw, tot het Habsburgse rijk, waarvan het zich trachtte

³ Een kritiek op het euro-centrisme dat al deze voorstellingen aankleeft bij Abu-Lughod 1989.

los te maken. Amsterdam ten slotte was de belangrijkste stad in Holland, een van de zeven soevereine gewesten van de Republiek, terwijl Holland zelf wel is aangeduid als een 'federatie van achttien stadstaten' (Aalbers 1980, 67).

Braudels analyse heeft kwantitatieve ondersteuning gekregen in het werk van Jan de Vries (1984, pp. 159-161) aangaande de Europese urbanisering in de vroeg-moderne periode. Natuurlijk bestond de rest van Europa niet uitsluitend uit economisch achtergebleven gebieden. Maar het heeft er toch alle schijn van dat tot in de achttiende eeuw het commercieel kapitalisme zijn beste mogelijkheden voor ontplooiing vond buiten, en niet binnen de grenzen van centraliserende, 'moderne' staten,

De relevantie van dit onderscheid tussen de geografie van het kapitalisme en die van de moderne staat wordt duidelijk wanneer we een aantal andere theoretische proposities in de beschouwing betrekken. De econoom John Hicks bij voorbeeld ziet, in zijn *Theory of Economic History* (1969, vgl. Landes 1969, 20) de stadstaat als een noodzakelijk stadium in de ontwikkeling van het kapitalisme. Ook bij Hicks is de cruciale vraag hoe de Europese handelaars er vanaf de Middeleeuwen in slaagden om het lot van hun voorgangers en hun collega's in andere werelddelen te ontlopen. Ook toen en daar bestonden immers markten - maar die werden in hun ontwikkeling beperkt door krachten van buiten, dat wil zeggen van een niet-economische aard, in wat Hicks een 'customary-command economy' noemt. Om dit traditionele patroon te doorbreken was een gemeenschap nodig waarin handel als sociale activiteit werd gewaardeerd (Hicks 1969, hfdst. iii-iv). De internationale handel was daartoe in principe het meest geschikt,⁴ maar kon dat aanzien slechts verwerven wanneer het in vergelijking met de binnenlandse handel een rijke bron van inkomsten was, kortom in een betrekkelijk kleine gemeenschap met weinig binnenlandse en veel buitenlandse markt. Dankzij haar onafhankelijkheid kon een dergelijke gemeenschap ook voor de handel bevorderlijke omstandigheden creëren. Eerst vanaf de vestiging van dergelijke betrekkelijk kleine, onafhankelijke gemeenschappen van handelaars - volgens Hicks historisch mogelijk gemaakt door de geografische eigenaardigheid van de Middellandse Zee - dus vanuit een eigen basis, kon de commercie dieper doordringen in de traditio-

⁴ Niet alleen omwille van de in potentie grotere winsten, die Hicks beklemtoont, maar, zo zou men kunnen toevoegen, ook omdat het de kooplieden een netwerk van economische macht verschaft dat buiten de greep van de politici ligt.

nele economie.

De betekenis van dergelijke observaties wordt duidelijk in de these van Edward W. Fox (1973; vgl. Barel 1977) betreffende de twee gezichten van Frankrijk. De Middeleeuwen lieten het vroeg-moderne Europa twee sociale systemen na, dat van de monarchie en dat van de handelsstad. De monarchie was een in verhouding grote, uitdijende administratie en militaire structuur. Deze was voortgekomen uit een agrarische economie waarin de produktie plaatsvond in kleine eenheden die goeddeels zelfvoorzienend waren en in een los verband waren verenigd door de circulatie van goederen en van manschappen belast met de militaire bescherming. Dergelijke samenlevingen waren hiërarchisch, verticaal geïntegreerd met behulp van administratieve middelen. De commerciële wereld was daarentegen gebaseerd op de circulatie van goederen, diensten en boodschappen in de vorm van bestellingen en betalingen. In deze wereld van vrije uitwisseling heersten noodzakelijkerwijs samenwerking en raadpleging als belangrijkste vormen van onderling contact. De commerciële samenleving bereikte haar samenhang, met andere woorden, langs horizontale en economische weg (Fox 1973, pp. 44-46, 57, 66-69).

Fox (1973, pp. 54-56) was zich er van bewust, dat de twee systemen ook in zekere mate geografisch van elkaar gescheiden waren. Hij wees met zoveel woorden op de brede corridor die van Italië naar de kusten van de Noordzee en de Baltische Zee loopt en waar de handelssteden de toon aangaven, terwijl de monarchieën vooral tot ontwikkeling kwamen ten Oosten en ten Westen van deze zone - de stedenband, of Europa's ruggesgraat, zoals Immanuel Wallerstein (1980, 75) het treffend heeft genoemd. Wim Blockmans (1988; 1989) heeft vervolgens nieuwe elementen aan dit analyseschema toe gevoegd, in het bijzonder ten aanzien van de staatsvorming. Centraliserende staten zijn, aldus Blockmans' redenering, bovenal het gevolg van oorlogvoering. De voortdurende oorlogen in de Middeleeuwen en vroeg-moderne periode waren op hun beurt weer het gevolg van het belang van grond in een overwegend agrarische samenleving. Maar voor de kooplieden-republieken gold die overweging veel minder; zij wilden vooral hun handelsroutes beschermen. Voor dat doel werkten zij samen in losjes georganiseerde stedenallianties, waarvan de Noordduitse Hanze ongetwijfeld het bekendste - maar zeker niet het enige - voorbeeld is. Juist omdat de stedelijke netwerken breed gespreid lagen, waren ze vrijwel onmogelijk te verdichten tot een staatkundige structuur. Volgt men Hicks' redenering, dan zou een

poging daartoe ook als economisch contra-productief beschouwd moeten worden.

Charles Tilly (1990, i.h.b. hfdst. 2-3) heeft deze gedachtengang uitgewerkt tot een alomvattende beschouwing over de verhoudingen tussen kapitaal en dwang - in het Engels fraai allitererend 'capital' en 'coercion' - in het proces van Europese staatsvorming. Tilly probeert niet langer om *de* oorsprong van *de* moderne staat te verklaren. In plaats daarvan is hij op zoek naar een verklaring voor de verscheidenheid van staatsvormen zoals die zich in Europa manifesteerden, totdat ze in de negentiende eeuw convergeerden tot dat ene model van de natiestaat, dat nu weer zo omstreden is. Ook volgens Tilly betekent staatsvorming allereerst oorlog en de voorbereiding van de oorlog. Juist wat dit laatste betreft werden de verschillende staten geconfronteerd met zeer uiteenlopende omstandigheden. In commerciële samenlevingen waren de geld- en goederenstromen betrekkelijk eenvoudig af te tappen door de staat, die naar verhouding hoge inkomsten tegen lage kosten verwierf. Dankzij de accumulatie van kapitaal kon de overheid ook vrij eenvoudig geld lenen, bovendien tegen lage rente. Maar om de reeds genoemde redenen waren commerciële staten onveranderlijk klein. In agrarische samenlevingen moest de staat zijn inkomsten direct aan de primaire producenten zien te onttrekken, in concurrentie met de grondbezitters, die ook aanspraak maakten op het surplus. Wanneer de vorst erin slaagde om het verzet van de feodale heren te breken - hetgeen zeker niet altijd het geval was, men denke aan Polen - moest hij zijn belastingen binnenhalen met behulp van een administratief apparaat, ondersteund door een gewapende macht, of de dreiging van geweld.⁵ Dergelijke staten gingen dus gebukt onder een omslachtige manier van inkomstenverwerving. Maar zij waren doorgaans groot en zij hadden ook toegang tot het geaccumuleerde kapitaal van de kooplieden; de betrekkingen tussen de Habsburgers en de Fuggers, of de bankiers uit Genua zijn bekend genoeg.⁶ Aldus gingen staten en kooplieden een hele serie 'liaisons dangereuses' aan (Tilly 1990, 58), die uiteindelijk fataal zouden zijn voor de politieke zelfstandigheid van de kooplie-

⁵ In verband met de mobiliteit van kapitaal was het gebruik van geweld veel minder effectief in commerciële samenlevingen: zie bijv. McNeill 1983, 111-114.

⁶ Nederlandse beleggingen in het buitenland in de late achttiende eeuw, voor het merendeel ondergebracht in publieke fondsen, zijn geschat op drie maal het nationaal inkomen: Maddison 1982, 33.

densamenlevingen. De onderlinge verbindingen tussen de twee systemen resulteerden onder meer in een verdere penetratie van commerciële praktijken in de agrarische samenleving (De Vries 1976, pp. 46-47), die daardoor minder afhankelijk werd van de economische diensten van derden. Tegelijkertijd dwong de externe druk van de oorlog de stadstaten om hun politiek aan te passen aan die van de vorsten.

Maar alhoewel de politiek van het kapitalisme en de economie van de staatsvorming door hun onderlinge vervlechtingen voorbestemd waren om zich uiteindelijk te verbinden in de huidige kapitalistische natie-staat, mag niet uit het oog verloren worden dat deze laatste het produkt is van de versmelting van twee oorspronkelijk gescheiden systemen, die zich elk volgens een eigen dynamiek ontwikkelden. Schematisch kunnen de verschillen op de volgende manier weergegeven worden.

De twee sociale systemen van vroeg-modern Europa

	kapitalistische steden	bureaucratische staten
* economie	internationale handel nijverheid	landbouw regionale handel
* sociale kracht	economische onderneming	oorlogvoering
* vorm	competitieve ruil	regulering, dwang
* werkgebied	stedelijke netwerken	territoria
* ruimtelijke dimensie	onderbroken (polen)	aaneengesloten
* onderlinge betrekkingen	samenwerking	overheersing
* niveau van politieke consolidatie	lokaal	centraal

Ik wil hier graag meteen de indruk wegnemen dat deze twee verzamelingen van kenmerken een accurate voorstelling geven van een

werkelijke historische situatie.⁷ Van meet af aan zijn ze immers bedacht als twee ideaal-typische modellen van de vroeg-moderne Europese samenleving, bedoeld om te laten zien hoe hun structurende kenmerken onderling verbonden waren. Er is echter veel te zeggen voor de tegenwerping dat de meeste Europese samenlevingen in die periode feitelijk de twee systemen in zich verenigden. Zo was bij voorbeeld Frankrijk tijdens het *Ancien Régime* zeker niet het homogene territorium dat het model suggereert, maar verdeeld in regio's, waarvan sommige bovendien een hoge urbanisatiegraad kenden en sterk betrokken waren in de internationale handel. Evenmin kan men volhouden dat Frankrijk een onderontwikkelde boeren-economie had.⁸ Desondanks raakten de Franse steden in de loop der tijd ondergeschikt aan de kroon, in een proces dat al bij al toch veel kenmerken vertoonde van de rechter kolom. In sommige delen van Duitsland gebeurde juist het tegenovergestelde; daar bleven veel steden tot aan het einde van de achttiende eeuw onafhankelijk van andere autoriteiten. Dit kan echter weer niet zonder meer worden toegeschreven aan de kracht van het commerciële kapitalisme in die regio's. Het is dus kennelijk zo dat we bij onze analyses ook rekening moeten houden met het ontwikkelingsniveau van het ene subsysteem in vergelijking met dat van het andere - een factor die als zodanig niet door het schema verklaard wordt.

Bourgeoisie en staat

'Het probleem met middenklassen', zo schreef een historicus eens, 'is dat ze *altijd* in opkomst zijn' (Karpovich, gecit. in Schöffner 1978, 100). Hoe waar dat op zichzelf ook moge zijn, de voorgaande beschouwingen suggereren dat dit toch gebeurd moet zijn in omstandigheden die verre van gelijkaardig waren. Laten we ons daarom om te beginnen beperken tot twee concrete voorbeelden, te weten Denemarken en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Qua bevolkingstal waren dit betrekkelijk kleine landen - Denemarken had halverwe-

⁷ Voor een ietwat andere, maar gelijkgestemde versie: Hohenberg & Lees 1985, 65.

⁸ Wallerstein 1989, hfdst. 2 vergelijkt op basis van recente literatuur de economische ontwikkeling van Engeland en Frankrijk aan het einde van de achttiende eeuw en komt tot de conclusie dat de verschillen gering waren.

ge de achttiende eeuw ongeveer een miljoen inwoners en de Republiek bijna het dubbele - maar Denemarken omvatte een enorm territorium, als gevolg van de personele unie tussen de Deense en Noorse kroon.

De Deense economie was voor de negentiende eeuw sterk agrarisch van karakter.⁹ De steden waren in economisch opzicht van ondergeschikte betekenis. De Middeleeuwse Deense staat werd gedomineerd door koning en adel, die streden om hun respectievelijke invloedssferen. De steden speelden in die conflicten geen zelfstandige rol; zij waren bondgenoten van de vorst, die ook een formeel gezag over de steden uitoefende. De kroon steunde de steden in hun - soms gewelddadige - conflicten met de concurrenten van de Duitse Hanze, terwijl de steden op hun beurt de vorst voorzagen van geld en manschappen. In de jaren na 1530 liet de afloop van de burgeroorlog, waarin ook Kopenhagen en Malmö actief hadden deelgenomen, weinig over van de macht van de kroon; de adel domineerde het politieke bestel. Maar in 1660 werd Denemarken vernietigend verslagen door de Zweden, waardoor de machtbalans omsloeg. De koning greep de macht en vestigde een absolutistisch regime naar buitenlands model. De Deense bourgeoisie steunde hem van harte.

Bourgeois families profiteerden inderdaad in ruime mate van de nieuwe verhoudingen, zij het dat zij hun invloed nu vooral konden laten gelden via de uitdijende bureaucratie, in plaats van, zoals voorheen, via de stedelijke instituties. De Deense bureaucratie was verrassend modern opgezet, met zijn formele vereisten voor het bekleden van ambten en promoties op basis van getoonde kwaliteiten tijdens de ambtsuitoefening. Het systeem stond burgers toe om door middel van promotie op te klimmen tot de hoogste ambten. In de bureaucratische hiërarchie van de Deense staat was het traditionele standonderscheid tussen adel en burgerij vrijwel geheel verdwenen.

Toch zou het rijkelijk voorbarig zijn om hieruit direct de conclusie te trekken dat Denemarken een burgerlijke samenleving was geworden. Wie de hoogste ambten bereikte werd automatisch in de adelstand opgenomen en talrijke burgerlijke bureaucraten imiteerden de adel, bij voorbeeld door het verwerven van grondbezit. De Deense staat kan wellicht nog het beste begrepen worden als een van die

⁹ De informatie aangaande Denemarken is verschaft door Gunner Lind (Universiteit van Kopenhagen), in de loop van een serie werkstukken voor de werkgroep 'Power Elites' van het ESF-project 'The Origins of the Modern State in Europe'.

voorbeelden van absolutisme waarin geen enkele sociale klasse het politiek bedrijf kon domineren, maar de kroon juist trachtte om een evenwicht van sociale belangen ten eigen voordele uit te buiten. Norbert Elias heeft dit fenomeen beschreven als het 'koningsmechanisme' (Elias 1969a, 222 ff.; 1969b, hfdst. vii). Maar in tegenstelling tot Elias' theorie, waarin het sociale evenwicht wordt beschouwd als een voorwaarde voor het vorstelijke absolutisme, suggereert het Deense voorbeeld dat dit evenwicht veeleer het resultaat, een schepping was van de absolutistische staat.

De Nederlandse Republiek, en in het bijzonder het kerngewest Holland, vertoont een volledig ander beeld dan Denemarken. De economie werd er gedomineerd door de steden en hun commerciële belangen. Het niveau van verstedelijking was in de Republiek liefst vijftig percent hoger dan bij de eerstvolgende landen, eerst België, later Engeland (De Vries 1984, 39). De landbouw, vooral in de kustprovincies, was gespecialiseerd in commerciële en industriële produkten die de stedelijke bevolking en de export-nijverheid voedden (De Vries 1974). Na het vele dat er de laatste jaren over geschreven is, lijkt het is nauwelijks nog nodig om verder uit te weiden over de rol van de Nederlandse handelaars in de ontluikende wereld-economie van de zeventiende eeuw (Wallerstein 1980, hfdst. 2; Israel 1989).

De centrale instellingen van de Nederlandse staat stonden zwak tegenover de particularistische belangen van gewesten en lokale gemeenschappen. De Staten-Generaal bestonden uit delegaties van de zeven soevereine provincies die te zamen deze federale staat vormden. De Staten-Generaal controleerden slechts zes procent van de inkomsten van de staat die voor het overige bestonden uit jaarlijks vast te stellen contributies van de provincies. De centrale bureaucratie was, zowel in omvang als qua invloed, aan strikte grenzen gebonden. De politieke macht berustte bij de stedelijke elites en de edelen die in de gewestelijke Statenvergaderingen vertegenwoordigd waren ('t Hart 1989a, 58 en *passim*).

In slechts één Statenvergadering werden de steden duidelijk overstemd door het platteland; in vier andere waren de twee in evenwicht, terwijl in Holland en Zeeland de steden zelfs over een afgetekende meerderheid beschikten. De rol van de Hollandse steden was van vitaal belang voor de Nederlandse staat in deze periode. Dit gewest, waar meer dan de helft van alle inwoners in de steden

woonde, droeg voor 58 procent bij aan de algemene lasten. Het belastingstelsel van de provincie was hoofdzakelijk gebaseerd op stedelijke markt-transacties. Ter compensatie van een betrekkelijk kleine bevolking en navenante belasting-basis was de Republiek bovendien afhankelijk van leningen, die hoofdzakelijk op de Amsterdamse kapitaalmarkt geplaatst konden worden ('t Hart 1989a, hfdst. 6).

Het regeringssysteem van Holland was oligarchisch. De regeringen van de steden bestonden in de zeventiende eeuw uit een mengeling van kooplieden, ondernemers en voltijds politici. Het sociaal profiel van deze groep was uitgesproken burgerlijk (Burke 1974) en zou dat ook in de achttiende eeuw blijven, ondanks het feit dat tegen die tijd de meeste regerende families de handel en nijverheid definitief vaarwel hadden gezegd (De Jong 1985; Kooijmans 1985; Prak 1985). In overeenstemming met de machtsbasis van de plaatselijke elite werd de gewestelijke politiek in Holland gedomineerd door de particularistische belangen van de achttien stemmende steden (Israel 1979; 't Hart 1989b). Het was vooral dankzij uitwendige druk, in hoofdzaak die van de voortdurende oorlogen, dat de rivaliserende centra in staat waren om een gemeenschappelijk beleid uit te zetten (Aalbers 1977; id. 1980, hfdst. i-iii).

In de termen van het eerder gepresenteerde schema suggereren deze voorbeelden op een min of meer ideaal-typische wijze de uiteenlopende sociaal-economische structuren - en daarmee de uiteenlopende posities van de bourgeoisie in de staat - zoals die konden voortkomen uit de twee sociale systemen die tot hier toe onderscheiden werden. In de Republiek, waar het kapitalisme de hoogste graad van ontwikkeling had bereikt die onder pre-industriële omstandigheden mogelijk scheen (Maddison 1982, pp. 33-34), werd de macht van de bourgeoisie bestendig op het lokale niveau met behulp van lokale instituties. Ondanks de externe druk van de bewapeningswedloop bleven deze lokale instellingen levensvatbaar, omdat zij de belangrijkste financiële hulpbronnen van de staat beheersten: belastbare handelsstromen en de kapitaalmarkt waarop de openbare schuld steunde. In de Deense agrarische samenleving waren het daarentegen de koningen en de adel die de troefkaarten in handen hadden; de steden konden hooguit als handlangers van een van de twee fungeren. De overwinning van de koning op de adel opende weliswaar mogelijkheden voor de Deense burgerij, maar die waren gekanaliseerd in een

hiërarchisch, bureaucratisch stelsel, dat nog steeds was toegesneden op de sociale prioriteiten van de militaire landbezittende klasse. In beide samenlevingen leidde de stijgende druk ten gevolge van de vroeg-moderne wapenwedloop tot een hernieuwde nadruk op reeds aanwezige karakteristieken van het politieke bestel. In andere landen waren de ontwikkelingen echter niet zo ongecompliceerd.

Neem bij voorbeeld Frankrijk. In de tweede helft van de vijftiende en zelfs de eerste helft van de zestiende eeuw stonden de kroon en de steden nog zij aan zij. De Franse historicus Bernard Chevalier, kenner bij uitstek van de Franse stad van die periode (Chevalier 1982), heeft deze fase in de onderlinge relatie getypeerd als 'de tijd van hun perfecte verstandhouding' (Chevalier 1988). Staat en steden hadden elk hun eigen taken en mobiliseerden elk de daarvoor benodigde fondsen met behulp van een eigen fiscaal stelsel. De steden fungeerden als de belangrijkste geldschietters van de kroon wanneer die in geldnood verkeerde. Het was een verhouding tot wederzijds profijt, want de nationale belastingen drukten aanzienlijk zwaarder op het platteland dan op de steden.

Als crediteuren van de staat hadden de steden een zekere invloed op de vorst, maar ze waren tegelijk ook afhankelijk van de koning. De privileges van de steden zelf en van de stedelijke instellingen zoals de gilden waren immers geschonken door de koning. Dat dit niet zonder betekenis was, toont het voorbeeld van Parijs: deze veruit grootste stad van het koninkrijk behoorde qua privileges tot de minst bedeelde. De koning kon deze afhankelijkheidsrelatie uitbuiten om de steden te bewegen hem meer fondsen te verstrekken. Vanaf de late vijftiende eeuw begon het hof steeds hogere eisen te stellen aan de steden en hun kassen (Chevalier 1987). Dit hield direct verband met de stijgende kosten van het leger van de koning, in het bijzonder zijn infanterie. De Godsdienst-oorlogen intensiveerden dit proces nog aanzienlijk en tegen het einde van de zestiende eeuw waren de stedelijke corporaties geruïneerd en was hun krediet tot nul gereduceerd. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw zocht de kroon nog herhaaldelijk zijn toevlucht in verschillende vormen van afpersing - bij voorbeeld door privileges in te trekken en vervolgens het herstel ervan aan te bieden tegen de betaling van een aanzienlijke som (Bossenga 1987) - maar in het algemeen waren de steden niet langer in staat om te fungeren als belangrijkste geldschietters van de kroon. Hun taak in deze werd overgenomen door de 'financiers' en andere

dienaren van de kroon.¹⁰

De positie van deze nieuwe elite, van overwegend burgerlijke afkomst, was fundamenteel anders dan die van de oude stedelijke elites (Dessert 1984; vgl. ook Mörke 1983). In plaats van de vele banden die laatstgenoemden verbonden met de stedelijke gemeenschap, werden de dienaren van de vorst aangetrokken door diens entourage aan het hof. Gedurende een relatief korte tijd, omstreeks 1600, vormde zich een soort tussenklasse van bourgeois-gentilhommes, maar die werd al spoedig verzwolgen door de adel (Huppert 1977). Tijdens de zeventiende eeuw en nog meer in de achttiende vond een massale nobilitatie plaats van 's konings ambtenaren, altijd met als doel de schatkist te vullen, maar tegelijk een weerspiegeling van de oprechte belangstelling bij de burgerlijke klandizie voor deze vorm van sociale status (Bien 1989). Een steekproef van de privé beleggingen van ruim honderd 'financiers' in 1716 toont hoe landbezit en erfelijke ambten de belangrijkste investeringen waren.¹¹ Aldus weerspiegelen de bezittingen van deze 'feodale bourgeoisie' de twee kanten van een proces van 'territorialisering' (Barel 1977, 441 en 304 ff. resp.): de articulatie van een centraliserende territoriale staat en het sociale belang van grondbezit.

In Duitsland was het geen enkele vorst gegeven om het politieke toneel te beheersen. De situatie was bijgevolg ongemeen gecompliceerd, met een keizer die de macht deelde met prinses, bisschoppen, rijksridders en andere territoriale machthebbers, alsmede onafhankelijke stedelijke regeringen. Laten we ons beperken tot de territoria en de steden en tot de Westelijke en Noordwestelijke regio's van het Heilige Roomse Rijk (Schilling 1983; 1985). Deze gebieden waren, te zamen met het Zuiden, de sterkst geurbaniseerde van het Rijk. Sommige steden, doorgaans de grotere, hadden de status van Rijksstad, die hun een grote mate van politieke autonomie verschaftte. De andere steden waren ten minste formeel onderworpen aan het gezag van een territoriaal heerser, maar hadden doorgaans in de Middeleeuwen eveneens een aanzienlijke dosis zelfstandigheid verworven. In

¹⁰ Voor de veranderende relaties tussen vorst en steden: Descimon 1988, Schneider 1989.

¹¹ Chaussinand-Nogaret 1970, wiens al te verregaande conclusies - hij stelt het gevonden patroon voor als het resultaat van een voor de periode in kwestie typerende sociale wetmatigheid van het 'verraad van de burgerij' - terecht bekritiseerd is: zie bijv. Soly 1973 en Degryse 1977.

alle stedelijke regeringen verscheen in de loop van de vijftiende eeuw een nieuwe groep van handelaars en ondernemers, die de middeleeuwse patriciaten aflosten. De opkomst van deze zogeheten Honoratioren hield verband met de voorspoed van de Duitse handel in dit tijdvak, ten gevolge van de ontwikkeling van de Noordzee en het Balticum als belangrijke handelszônes. In de loop van de zestiende en vooral in de zeventiende eeuw werden de 'Honoratioren' op hun beurt weer afgelost door rechtsgeleerden, die de voornaamste groepering in de stadsbesturen gingen vormen. Deze ontwikkeling vond zowel in de Rijkssteden als in de territoriale steden plaats. In deze laatste werd de opkomst van de juristen sterk aangemoedigd door de vorsten, die zich steeds intensiever gingen bemoeien met de interne aangelegenheden van 'hun' steden. Deze intensivering van het staatsvormingsproces in het Rijk hield weer verband met de Reformatie en de oorlogen die daarvan het gevolg waren.

De elites van de territoriale steden werden hierdoor voor een onaangename keuze gesteld. Ze konden proberen om de vorst te weerstaan, met het risico volledig terzijde geschoven te worden. Of ze konden gemene zaak met hem maken, door hun lot te verbinden met dat van de heersende dynastie en diens belangen te dienen als 'Beamte'. Geconfronteerd met deze mogelijkheden viel menig stadsbestuur in twee kampen uiteen: een die hoopte de stedelijke machtsbasis in de gemeenschap van 'Bürger' te behouden, de andere de voorkeur gevend aan een alliantie met het hof, daarbij de integratie en uiteindelijke onderwerping van hun eigen macht aan die van de territoriale staat voor lief nemend. De Rijkssteden verkeerden in dit opzicht in veel gunstiger omstandigheden, die nog vaak versterkt werden door een gunstige economische situatie. Leden van de regerende families uit dergelijke steden konden posten accepteren in de bureaucratie van territoriale vorsten - en deden dat ook - zonder dat dit enig effect had op de onafhankelijkheid van hun stad van herkomst.

De bureaucraten behoorden tot wat Hegel zo treffend genoemd heeft de Algemene Stand, niet gebonden aan specifieke, lokale belangen, maar juist aan algemene, nationale belangen, die uiteraard als zodanig weer even zelfzuchtig waren als die van hun opposenten (Walker 1971, pp. 119-133). In hun strijd tegen de particularisten werden de bureaucraten overigens weer gesteund door sommige kapitalisten, die om bij voorbeeld godsdienstige redenen niet als volberechtigde burgers in de steden waren aangenomen. Daarnaast

waren ook ondernemers met belangen in de plattelandsnijverheid, de zogeheten proto-industrie, sterk gekant tegen de stedelijke privileges.

Er is geen ontkomen aan de constatering dat de vorsten doorgaans aan het langste eind trokken. Daarmee was tevens een gevoelig machtsverlies voor de steden gegeven, zelfs voor de Rijkssteden. De stedelijke bourgeoisie van Duitslands territoriale staten moest terugtreden van een positie van vrijwel volledige politieke zelfstandigheid naar een plaats op de tweede rang. Daar stonden nieuwe kansen in de uitdijende bureaucratieën tegenover. Het zou echter onjuist zijn om te spreken van een volledige overwinning van de Duitse vorsten, althans buiten Pruisen. Met behulp van standsvertegenwoordigingen en andere middelen bleven burgerlijke elites van kleine en grote steden zich verzetten tegen algemene staatkundige en administratieve hervormingen die er onveranderlijk op gericht waren om hun autonomie te verkorten. De relaties tussen centrale en lokale autoriteiten, tussen bureaucraten en 'Stadtbürger', en alles wat dat impliceerde, bleef hoogst omstreden tot ver in de negentiende eeuw (Walker 1971, dl. iii).

Conclusie

De Duitse geschiedenis toont nog eens uitdrukkelijk hoe lang de strijd kon duren tussen de twee sociale systemen die in dit opstel onderscheiden werden. Aldus bleef de politiek van onafhankelijke steden een levensvatbare vorm van burgerlijke dominantie tot in de negentiende eeuw (Koch 1983). Bezien onder een politieke invalshoek zou men zelfs kunnen stellen dat het de enige vorm van burgerlijke dominantie in Europa was tot aan de veranderingen die in gang werden gezet door de Franse Revolutie en hun export naar een groot deel van het continent door Napoleons legers. Natuurlijk speelden burgerlijke bureaucraten een belangrijke rol in de vorming van centraliserende territoriale staten. Maar per definitie bleven ze hier dienaren van de vorst, die zelf zelden een burger was en zich liever omringde met andere niet-burgers; in staten met grote bureaucratieën leidden hoge ambten vrijwel automatisch tot verheffing in de adelstand. Het verschil kan op nog een andere manier uitgedrukt worden: in de praktijk berustte de politieke macht van de bourgeois elites van onafhankelijke steden op primaire rechten, uitgeoefend in naam van de gemeenschap; de macht van de bureaucraten was

daarentegen steeds secundair, want afgeleid van de prerogatieven van de vorst (Schilling 1983, 149).

De geschiedenis van de vroeg-moderne staatsvorming wordt doorgaans voorgesteld als de opkomst van de gecentraliseerde staatsvorm. Alhoewel ik in het voorafgaande heb getracht aan te tonen dat het alternatief van de kapitalistische politieke consolidatie in (semi-)autonome steden niet volledig werd weggevaagd, valt onmogelijk te ontkennen dat vanaf de zestiende eeuw de balans verschoof in de richting van territorialisatie en centralisatie. Zo worden wij in de vroeg-moderne periode voor wat betreft de bourgeoisie en het staatsvormingsproces geconfronteerd met twee paradoxen. Volgens de overlevering vertoonden de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw een bourgeoisie-in-opkomst, dankzij de gelijktijdige ontwikkeling van kapitalisme en staat. Accepteren we de these dat hier allerminst sprake was van een eenvormig proces, maar dat er juist twee fundamenteel verschillende ontwikkelingslijnen waren, dan komen we bij de eerste paradox: de staatsvorm waarin de bourgeoisie werkelijk domineerde verloor - in de meest letterlijke zin van het woord zelfs - terrein aan de concurrent, waarin de bourgeoisie op het tweede plan figureerde. Tegelijkertijd - en dat is de tweede paradox - legden de centraliserende staten, door nationale wetgeving, de schepping van nationale institutionele structuren en op talrijke andere manieren, de basis voor de politieke dominantie van de bourgeoisie in de 'moderne' samenleving.

Literatuur

- Aalbers, J., *Holland's Financial Problems (1713-1733) and the Wars against Louis XIV.* In: A.C. Duke, C.A. Tamse (eds.), *Britain and the Netherlands*, vol. 6: *War and Society*. Den Haag, 1977, 79-93.
- Aalbers, J., *De Republiek en de vrede van Europa*, dl. 1: *Achtergronden en algemene tendenties*. Groningen, 1980.
- Abu-Lughod, Janet L., *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350*. Oxford, 1989.
- Amelang, James, *Honored Citizens of Barcelona. Patrician Culture and Class Relations, 1490-1714*. Princeton, 1986.
- Barel, Yves, *La ville médiévale. Système social - système urbain*. Grenoble, 1977.
- Bien, David, *Manufacturing Nobles: The Chancelleries in France to 1789*. *Journal of Modern History* 61 (1989), 445-486.
- Blockmans, Wim, *Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids de réseaux urbains dans la formation des états*. In: Neithard Bulst, J.-Ph. Genet

- (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne*. Paris, 1988, 167-181.
- Blockmans, Wim, Voracious States and Obstructing Cities: An Aspect of State Formation in Preindustrial Europe, *Theory and Society* 18 (1989) (themanummer over *Cities and States in Europe, 1000-1800*), 733-755.
- Bossenga, Gail, City and State. An Urban Perspective on the Origins of the French Revolution. In: Keith Michael Baker (ed.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, vol. 1: *The Political Culture of the Old Regime*. Oxford, 1987, 115-140.
- Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, vol. 1: *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris 1979a.
- Braudel, Fernand, vol. 3: *Le temps du monde*. Paris, 1979b.
- Braudel, Fernand, *La dynamique du capitalisme*. Paris, 1985 (in 1977 verschenen als *Afterthoughts on Capitalism and Material Civilization*).
- Brenner, Robert, The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* 104 (1977), 25-92.
- Burke, Peter, *Venice and Amsterdam. A study of seventeenth-century élites*. London, 1974.
- Chaussinand-Nogaret, Guy, Capital et structure sociale dans l'Ancien Régime, *Annales E.S.C.* 25 (1970), 463-76.
- Chevalier, Bernard, *Les bonnes villes de France du XIVe au XVIe siècle*. Paris, 1982.
- Chevalier, Bernard, Fiscalité municipale et fiscalité d'état en France du XIVe à la fin du XVIe siècle: deux systèmes liés et concurrents. In: J.-Ph. Genet, M. le Mené (eds.), *Genèse de l'état moderne. Prélèvement et redistribution*. Paris, 1987, 137-151.
- Chevalier, Bernard, L'Etat et les bonnes villes en France au temps de leur accord parfait (1450-1550). In: Neithard Bulst, J.-Ph. Genet (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne*. Paris, 1988, 71-85.
- Connah, Graham, *African civilizations. Precolonial cities and states in tropical Africa: an archaeological perspective*. Cambridge, 1987.
- Degryse, K., Fortuin en sociaal prestige. Enkele beschouwingen over het 'verraad van de burgerij' tijdens het Ancien Régime. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, no. 9 (1977), 283-293.
- Descimon, Robert, L'échevinage Parisien sous Henri IV (1594-1609). Autonomie urbaine, conflits politiques et exclusives sociales. In: Neithard Bulst, J.-Ph. Genet (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne*. Paris, 1988, 113-150.
- Dessert, Daniel, *Argent, pouvoir et société au Grand Siècle*. S.l., 1984.
- Elias, Norbert, *Ueber den Prozess der Zivilisation* dl. ii. Darmstadt, 1969a.
- Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt, 1969b.
- Fox, Edward W., *L'autre France. L'histoire en perspective géographique*. Paris, 1973 (orig. *History in Geographic Perspective: the Other France*, 1971).
- Hall, John A., *Powers and Liberties. The Causes and Consequences of the Rise of the West*. Oxford, 1985.
- Hall, John A., States and Societies: the Miracle in Comparative Perspective.

- In: Jean Baechler, Johan A. Hall, Michael Mann (eds.), *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford, 1988, 20-38.
- Hart, Marjolein 't, In Quest for Funds. Warfare and State Formation in the Netherlands, 1620-1650 (ongepubl. proefschrift Rijksuniversiteit Leiden) Leiden 1989a (handelseditie verschijnt 1992 als *War, Finance and Politics during the Dutch Revolt*).
- Hart, Marjolein 't, Cities and Statemaking in the Dutch Republic, 1580-1680, *Theory and Society* 18 (1989b), 663-687.
- Hexter, J.H., The Myth of the Middle Class in Tudor England (1948). In: id., *Reappraisals in History. New Views on History and Society in Early Modern Europe*. New York, 1963, 71-116.
- Hicks, John, *A Theory of Economic History*. Oxford, 1969.
- Hohenberg, Paul M. & Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Cambridge Mass., 1985.
- Holton, R.J., *Cities, Capitalism and Civilization* (Controversies in Sociology, vol. 20). London, 1986.
- Huppert, George, *Les bourgeois-gentilhommes. An essay on the definition of Elites in Renaissance France*. Chicago/London, 1977.
- Israel, Jonathan I., The Holland towns and the Dutch-Spanish conflict, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979), 41-69.
- Israel, Jonathan I., *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*. Oxford, 1989.
- Jones, E.L., *The European Miracle. Environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*. Cambridge, 1987 (2e uitg.; 1e uitg. 1981).
- Jong, J.J. de, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad: Gouda 1700-1780* (Hollandse Historische Reeks dl. 5). Amsterdam/Dieren, 1985.
- Koch, Rainer, *Grundlagen bürgerlicher Herrschaft. Verfassungs- und sozialgeschichtliche Studien zur bürgerlichen Gesellschaft in Frankfurt-am-Main (1612-1866)*. Wiesbaden, 1983.
- Kooijmans, L., *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780* (Hollandse Historische Reeks dl. 4). Amsterdam/Dieren, 1985.
- Landes, D.S. *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge, 1969.
- McNeill, William H., *The Pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since AD 1000*. Oxford, 1983.
- Maddison, Angus, *Phases of Capitalist Development*. Oxford, 1982.
- Mann, Michael, *The sources of social power*, vol. 1: *A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge, 1986.
- Mann, Michael, European Development: Approaching a Historical Explanation. In: Jean Baechler, John A. Hall, Michael Mann (eds.), *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford, 1988, 6-19.
- Mörke, Olaf, Die Fugger im 16. Jahrhundert. Städtische Elite oder Sonderstruktur? Ein Diskussionsbeitrag, *Archiv für Reformationsgeschichte* 74 (1983), 141-162.
- Mooers, Colin, *The Making of Bourgeois Europe. Absolutism, Revolution, and the Rise of Capitalism in England, France and Germany*. London/New York, 1991.

- North, D.C., R.P. Thomas, *The Rise of the Western World. A New Economic History*. Cambridge, 1973.
- Pounds, Norman J.G., Sue Simons Ball, Core-Areas and the Development of the European States System, *Annals of the Association of American Geographers* 54 (1964), 24-40.
- Prak, M.R., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Hollandse Historische Reeks, dl. 6). Amsterdam/Dieren 1985.
- Schilling, Heinz, Wandlungs- und Differenzierungsprozesse innerhalb der bürgerlichen Oberschichten West- und Nordwestdeutschlands im 16. und 17. Jahrhundert. In: Marian Biskup, Klaus Zernack (eds.), *Schichtung und Entwicklung der Gesellschaft in Polen und Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 74). Wiesbaden, 1983, 121-173.
- Schilling, Heinz, Vergleichende Betrachtungen zur Geschichte der bürgerlichen Eliten in Nordwestdeutschland und in den Niederlanden. In: Heinz Schilling, Herman Diederiks (Hrsg.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (Reihe Städteforschung, Bd. A/23). Keulen/Wenen, 1985, 1-32.
- Schneider, Robert, Crown and capitoulat: municipal government in Toulouse 1500-1789. In: Philip Benedict (ed.), *Cities and Social Change in Early Modern France*. London, 1989, 195-220.
- Schöffler, Ivo, 1978 Did Holland's Golden Age Coincide with an Age of Crisis. In: Geoffrey Parker, Lesley M. Smith (eds.), *The General Crisis of the Seventeenth Century* (London) 83-109.
- Soly, Hugo, Het 'verraad' van de 16de-eeuwse burgerij: een Mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragsspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 86 (1973), 262-280.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Oxford, 1990.
- Vries, Jan de, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age*. New Haven, 1974.
- Vries, Jan de, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*. Cambridge, 1976.
- Vries, Jan de, *European Urbanization 1500-1800*. London, 1984.
- Walker, Mack, *German Home Towns. Community, State and General Estate 1648-1871*. Ithaca/London, 1971.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, 1974.
- Wallerstein, Immanuel, vol. 2: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*. New York, 1980.
- Wallerstein, Immanuel, vol. 3: *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*. San Diego, 1989.